

OKURKEN HATIRLADIKLARIMIZ, OKURKEN DÜŞÜNDÜKLERİMİZ

Hamza Zülfikar

■ Gazete okuyucuları, sayfalar arasında daha çok ilgilerini çeken yazılar ararlar. Kimi ekonomi, kimi siyasi, kimi de spor sayfalarını okumaya meraklıdır. Kitaplara gelince görebildiğim kadarıyla çoğu, günümüzde çeviri eser okuyor. Birçoğu da bu eserleri telefonlarından dinliyor. Dili sadeleştirilmiş Türk klasikleri de okunan eserler arasındadır. Telefonda kitap okuma yoluna henüz başvurmadım. Yazarların eserlerini dili değiştirilmemiş özgün biçimlerinden okumayı tercih eder; okuduğum her gazeteden, kitaptan ilgili olduğum alan dolayısıyla derlemeler yapar, kelimeleri, deyimleri bir yere not ederim. Derlediklerimin arasında İngilizceden alınmış kelimeler daha fazladır. Birer mecazlı anlatımı olan deyimler en çok dikkatimi çeken dilin söz varlıklarıdır ve Türkçe bu bakımdan zengindir. Her birinin birden çok anlamı vardır. Okurken *mazarrat*, *riyazet*, *ihzar etmek*, *taammüm etmek*¹ gibi tanıdığım ancak anlamlarını çıkaramadığım kelimelerle karşılaşırım.

Şimdi önümüzde bambaşka bir tablo var. *İnovasyon*, *inovatif*, *evliliğin kadraji*, *konvansiyonel medya*, *ekspertiz*, *maksimalize*, *ekskalasyon*, *paralize*, *rasyonalize etmek*, *rasyonel çalışmak*, *Doğu Akdeniz'de maksimalist talepler* gibi kelimelerle karşı karşıyayız. Bütün bunların arasında bir bakıyorum köşe yazarı unutulmaya yüz tutmuş bir deyimimi canlandırıp yazısında kullanabiliyor: “Bir şeyi birini aklına getirmek, hiç gereği yokken hatırlatmak” anlamında *eşegin aklına karpuz kabuğu düşürmek* veya “sinirlenmek, kontrolden çıkmak” anlamında *cin atına binmek* deyimleri gibi. Arada bir *nedenlendirme* gibi ilgi çeken kelimelere de rastlıyorum. Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'üne girmemiş olan bu *nedenlendirme*, *nedenlendirmek*, *nedenlendirilmek* kelimeleri yazarın cümlesinde şöyle geçiyor:

1 **mazarrat**: zarar, **riyazet**: duyulan istekleri kırma, **ihzar etmek**: hazırlamak, taammüm etmek, yayılmak, genişlemek.

Merkez Bankası faiz indirimi olayını nedenlendirmeye çalıştı.

Oyun kurucu, bir spor terimi iken bu söz genel dilde *oyun kurucu devlet* biçiminde kullanılmaya başlandı. Cümle şöyle:

Devletin oyun kurucu olarak çok daha güçlü rol almasını bekliyoruz.

Dikkatimi çeken bir başka örnek ise *fiyatları yukarı çekmek* sözüdür. *Fahiş fiyat* sözünden daha çok kullanılıyor. *Zincir marketler, doları tutmaya çalışmak* yaşadığımız dönemin başlıca örnekleridir.

Okurken karşılaştığım bazı örnekler ise üzüntü vericidir. Bu dil nereye gidiyor, diye düşünmekten kendimi alamıyorum. Gazetelerin adını vermek istemiyorum. *Çark etmek* bildiğimiz kelimelerden biridir. *Türkçe Sözlük*, bu birleşik fiilin 3. anlamını “savunduğu düşüncesinden vazgeçmek” diye verir. Köşe yazarı, gazetesinde bu kavramı *geri vites yapmak* biçiminde ifade etmiş. *Çark*, Farsça kökenli bir kelimedir diye mi düşünüyor? Dilde anlamı çeşitlenmiş ve yaygın kullanımı olan bu tür deyimlerden vazgeçemeyiz.

Bir günlük gazetede rastlanan tutarsızlık ve ihmal kişinin yetişmesiyle, biriki miyle dil bilinciyle, Türkçeye olan ilgisiyle doğrudan ilgilidir.

Türk Dil Kurumunun kurulduğu 1932 yılından bu yana Türkçe kelimeler, ekler öne çıkarılmaya başlanmıştır. *Sabote etmek / baltalamak, sübvans etmek / desteklemek, organize etmek / düzenlemek* vb. “Tevellüdü kaç?” günümüzde artık *doğum tarihi kaç* diye soruluyor. Bu gelişmeler yanında Soğdca kökenli *kent, kamu, acun* dile girmiş, bunlardan yeni kelimeler türetilmiş. Başka neler olmuş? Ağaç direkler üzerine çakılmış çitalara siva vurularak yapılan duvarın adı *bağdadi* idi. İş koluyla birlikte kelime de kullanım süresini tamamladı. *Devre* kelimesine bulunmuş olan *dönem* kelimesi *Cumhuriyet Dönemi* sözüne yakışmış ama *kapalı devre* terimine gelince *devre* varlığını korumuştur. Bir başka ilgi çekici örnek *dönem* kelimesine aittir. *Kısa devre yapmak* sözü, *kısa dönem yapmak* olmamış, bu örnekte *devre* yerini korumuştur. *Kısa devre askerlik* sözünde ise *devre*, yerini *dönem*’e bıraktı. Bunun gibi *emniyet* için *güvenlik, güvenlik şeridi* dilde yer ederken *emniyet kilidi* sözü gözden kaçmıştır. Sonuçta artık *dönem, devre, güvenlik, emniyet* hepsi dilin malı olurken bu tür tutarsızlıklar da ister istemez yaşanmaktadır.

Dilde *istizah* kelimesine “geniş kapsamlı, soru, araştırma” anlamında *gensoru* karşılığını bulan Türk insanının o eski duyarlılığı bugün zayıflamıştır. Öteki örneklerle bakalım. *Etmek* ve *olmak* fiilleriyle kullanıma giren *entegre olmak, deklare etmek, aranje etmek, legalize etmek* sözlerini anlamaya, kullanmaya mahkûm edilmişiz. Karşılaştığımız bazı yabancı kelimelerin anlamını İngilizce sözlüğe bakıp öğrenmeye çalışırken kitapta, gazetede yazarın bunları başka bir anlamda kullandığına tanık oluyoruz. Şimdi karşımızda böyle sorunlar da var. Artık o cümleden bir anlam çıkarmaya çalışıyoruz. Bunlar hep dile ölçüsüzce giren İngilizce kökenli kelimelerden kaynaklanıyor.

Okurken insanı bunaltan kısaltmalardır. Giderek sayıları artıyor. Gazetelerde her gün birkaçına rastladığımız kısaltmaların neyin kısaltması olduğunu öğrenmek zorunda kalıyoruz, öğrenmeden de geçilmiyor, bu kez okuduğumuz haberden veya makaleden gereği gibi bir anlam çıkaramıyoruz.

Büyükelçiler meselesi gazetelerde günün konusu olunca bu kelime üzerinde durma ihtiyacı duydum. Haberin içeriğini her okuyucu kendine göre değerlendiren benim ilgimi *büyükelçi* sözünün yapısı ve yazımı çekmişti. Fransızcada daha doğrusu Batı dillerinde *ambassadeur* “elçi” *abbassade* “elçilik” diye karşılanan bu kelime Osmanlı Türkçesinde *sefir-i kebir* biçiminde Farsça kurala göre bir tamlama olarak aktarılmıştır. Cumhuriyet Dönemi’nde bu tür ad tamlamaları *fikr-i sabit*, *sabit fikir* örneğinde olduğu gibi kelimelerin yeri değiştirilerek Türkçeye uygun hâle getirilmiştir. Dolayısıyla *sefir-i kebir* de *büyük sefir* diye değil de Türkçenin tamlama kuralına göre *büyükelçi* olarak dile kazandırılmıştır. İsbetli bir Türkçeleştirmenin yapıldığı bu terimde kelimenin yazımında istikrar sağlanamamıştır. Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu*’nda *büyükelçi*, *büyükelçilik* kelimeleri bitişik yazılmıştır. Söz konusu kelimeye *kebir* ve buna bağlı olarak *büyük* sıfatı eklenmesi düşündürücüdür. Belki de diğer sefirlerden, elçilerden ayırmak için bu ada *büyük* kelimesi eklenmiş. Kelime yer yer ayrı yazılmaktadır.

Bu tür tamlamalarla ilgili olarak Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılan aktarmalarda değişik yollar denenmiştir. Tamlamalar ele alınırken izlenen yol şöyledir:

1. *Tarz-ı hayat/hayat tarzı* örneğinde olduğu gibi önce kelimelerin yerleri değiştirilmiştir. İkincide *hayat tarzı* sözü *yaşam tarzı* biçiminde kullanılmaya başlanmıştır.

2. Tamlamayı oluşturan kelimelerden birinin yerini Türkçe karşılığı almıştır: *Müruru zaman/zaman aşımı* vb. Aynı biçimde bu kez ilk kelime sabit kalmış; *kutb-ı şimal*, *kutb-ı cenup* / *kuzey kutbu*, *güney kutbu* olmuştur. Burada dikkati çeken husus “güneş görmeyen, dağın arka sırtı” anlamındaki *kuz* kelimesine ince ünlülü -ey ekinin getirilmiş olmasıdır. *Kuzay* değil de uyuma aykırı olarak *kuzey*... Muhtemelen *güney* kelimesiyle uyumlu olsun diye düşünülmüş.

3. Tamlamayı oluşturan kelimelerin ikisinin de yerini Türkçe karşılıkları almış, *harcırah*, *yol harcı* olmadan *yol gideri*, *yol giderleri* biçiminde karşılanmıştır. *Yazım Kılavuzu*’nda *harcırah* kelimesi var ama *yol gideri*, *yol giderleri* madesi bulunmamaktadır. Bunlardan *akıselim* örneği *selim akıl* değil de *sağduyu* biçiminde karşılanmıştır. *Sağduyu*’dan *sağduyulu*, *sağduyulu davranmak*, *sağduyudan yoksun* gibi sözler dile kazandırılmıştır. Bir isabetli yapı, öteki türevlere kaynaklık etmiştir. *Hasılıkelam*, *hülasa* sözleri terk edilirken bir kayıp olmamış, *sözün kıyası*, *özet* onun yerini almıştır.

4. Olduğu gibi korunanlar da olmuştur: *terkidiyar etmek, insanıkâmil olmak* vb. Ancak bunların birçoğu da sözlüklerin ve yazım kılavuzlarının dışında kalmıştır.

Yetmiş, seksen yıl boyunca günümüz Türkçesi söz hazinesi ve anlatım ince-likleri açısından farklı bir durum almıştır. Bu farklılığı, değişkenliği bundan yetmiş hatta seksen yıl önce yazılmış hikâye ve romanlarda, gazetelerin köşe yazılarında görebiliyoruz.

Tahir Alangu'nun *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman* adlı 1965 yılında yayımlanmış olduğu bir çalışması var. Raflarda kalmış, değerli bir çalışmadır. Bu çalışmada Kemal Tahir (1910-1973), Oktay Akbal (1923-2015), Faik Baysal (1922 - 2002), Orhan Hançerlioğlu (1916-1991), Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962), Aziz Nesin (1916-1995), Haldun Taner (1915-1986), Tarık Buğra (1918-1994), Necati Cumalı (1921-2001) adlı yazarlardan bir seçme yapılmış, bazı hikâyeleri bu eserde toplanmıştır. Tahir Alangu'nun ortaya koyduğu bu eserde adı geçen yazarların hayat hikâyelerinden de bahsedilmiş ve hikâyeler değerlendirilmiştir. Hikâyelerde işlenen konular ilgi çekici ve sürükleyicidir. Ahmet Hamdi Tanpınar'dan alınmış "Erzurumlu Tahsin" hikâyesi bunlardan biridir. Zevkle okuduğum, elden bırakmadığım bu hikâyeler belki bugünkü nesil için o derece cazip olmayabilir. Dili biraz eskimiş bulunabilir. Nitekim lise çağındaki bir yakınım hikâyelerde geçen *suya sabuna dokunmamak* deyiminin ne demek olduğunu sordum. Deyimi gerçek anlamıyla açıklamaya çalıştı. "Sakıncalı olabilecek konularla ilgilenmemek, bunlardan söz etmemek" anlamında geçen bu deyim gibi söz konusu ettiğim hikâyelerde pek çok örnek var. Bu hikâyelerden birkaç örnek daha vereyim: "Zor durumda kalmak" anlamında *müşkül mevkide kalmak*, "hâl hatır sormak, sohbet etmek" anlamında *hasbîhâl etmek*, "çocuklarının mutluluğuna, sevinçlerine tanık olmak" anlamında *gününü görmek* gibi sözler genç kuşaklar için artık anlamsızlaşmaya başlamış. *Tembihlemek* fiilinin karşılığı *uyarmak* olmamalıdır. Bunların sebepleri üzerinde burada durulmayacaktır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu tür metinlerin okutulmaması, sevdirmemesi böyle bir sonucu doğurmuş, genç kuşakların söz hazinesi daralmıştır.

Hikâyelerin sayfalarını çevirirken vaktiyle kurşun kalemle altını çizdiğim ve bugün kullanımdan düşmüş kelime, birleşik fiil ve deyimlerle karşılaştım: *Keyfinden ağzı kavuşmaz oldu. Camilerde mendil gezdirmek âdetti* vb.

Etmek, olmak, yapmak yardımcı fiilleriyle kurulmuş birleşik fiillerle ilgili olarak Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Erzurumlu Tahsin" adlı hikâyesinden örnekler vereyim. Onun bu hikâyede kullandığı *tahsil yapmak*, birleşik fiili *öğrenim yapmak* olmadı, günümüzde *öğrenim görmek* sözüyle ifade edildi. *Tahammül etmek* ise bugün de dilde canlıdır ama daha çok *katlanmak, dayanmak* fiilleri geçerlidir. Uzunca bir cümlesinde "... zannetmemek için kendi kendime epeyce cebrettim." biçiminde geçen *cebretmek* "mücadele ettim, zorlandım" anlamında olup bugün artık unutulmuş sözlerdendir.

Tanpınar'ın "Erzurumlu Tahsin" adlı bu hikâyesinde bir de şu beyit yer alıyor:

*Mihneti kendine zevk etmedir âlemde hüner
Gam u şâdi-i felek böyle gelir böyle gider*

Âlemde hüner olan şey derdi, sıkıntıyı insanın kendine zevk edinmesidir. Feleğin gamı, sevinci böyle gelir böyle gider.

Yaklaşık 70-80 yıl içinde dildeki bu değişme veya dönüşme bir kültür hadisesidir. Dili yabancı kelimelerden ayıklarken kelimelerin pek çoğu karşılıksız kaldı ve bazıları unutulmaya yüz tuttu. Kelimelerin, terimlerin, deyimlerin her birini gereği gibi takip edemedik. Bu durumu, bu ihmali gizleyemeyiz. O yılların göz nuru eserler birer klasik eser olarak nitelendirilip korunamadı, okutulmadı.

Bu arada en çok merak ettiğim şey *Türk Dili* dergisinde çıkan yazıların ne düzeyde okunduğudur. Sorduğumda "Okumaya pek vaktim olmadı hocam." diyenler de az değildir. Gittiğim üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerindeki öğrencilere "Türk Dil Kurumunun çıkardığı *Türk Dili* dergisinde yazdığım yazıları okuyor musunuz, o yazılar genel ağda da yayımlanıyor, izliyor musunuz?" diye soruyorum. Ancak doyurucu bir yanıt alamıyorum. Öğretmen arkadaşlarımdan, gazetelerde yazıları çıkan bazı dostlardan aldığım yanıtlar da ne yazık ki olumsuz.